

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 718(497.473=411.16)(091)

Prejeto: 19. 3. 2017

Renato Podbersič

dr., znanstveni sodelavec, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: renato.podbersic@guest.arnes.si

»Hiša živečih« v Rožni Dolini

Judovsko pokopališče med Gorico in Novo Gorico*

IZVLEČEK

Prispevek prinaša zgodovinski pregled vzpostavitve in načina pokopavanja na judovskem pokopališču v Rožni Dolini pri Novi Gorici, ki velja za največje tovrstno pokopališče na Slovenskem. Do septembra 1947 je skupaj s sinagogo v Gorici (Italija) tvorilo zaključeno celoto. Vzpostavila ga je nekdanja goriška judovska skupnost, ki pa je leta 1969 prenehala obstajati. Danes omenjeno pokopališče, skupaj z nekdanjo judovsko mrliško vežico, ni več v uporabi. Kljub temu je odličen primerek ohranjene judovske kulturne dediščine, ki pa še čaka na ustrezno ovrednotenje.

KLJUČNE BESEDE

Judovsko pokopališče, Judje na Slovenskem, Judje v Gorici, zgodovina Judov, pokopavanje Judov

ABSTRACT

»HOUSE OF THE LIVING« IN ROŽNA DOLINA. JEWISH CEMETERY BETWEEN GORIZIA AND NOVA GORICA

The contribution offers a historical overview of establishing and maintaining burial practices at the Jewish cemetery in Rožna Dolina near Nova Gorica, which is the largest cemetery of its kind in Slovenia. Until September 1947, the Jewish cemetery formed a whole together with the synagogue in Gorizia (Italy), established by the former Jewish community of Gorizia, which ceased to exist in 1969. Even though the said cemetery, as well as the Jewish funeral parlour, is no longer in use today, it continues to serve as a splendid example of the preserved Jewish cultural heritage, which is yet to be properly appraised.

KEY WORDS

Jewish cemetery, Jews in Slovenia, Jews in Gorizia, history of Jews, Jewish burial practices

* Raziskovalni program št. P6-0380 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Kultura na Goriškem se je skozi stoletja bogatila z italijanskimi, slovenskimi, furlanskimi, nemškimi in tudi judovskimi vplivi. Včasih so Gorico imenovali, seveda preveč romantično, kar »Jeruzalem na Soči« (it. *Gerusalemme sull'Isonzo*) ali »mali Jeruzalem« (it. *Piccola Gerusalemme*).¹

Goriška judovska skupnost ni izstopala po številčnosti, ampak zaradi vpliva v vsakdanjem, predvsem gospodarskem življenju teh krajev. Goriški Judje so bili verjetno v mestu prisotni že ob njegovem nastanku, prva pisna omemba pa sega v leto 1288. Dolga stoletja je judovska skupnost dajala pomemben pečat Gorici in njeni deželi, na vrhuncu sredi 19. stoletja pa je štela dobrih tristo pripadnikov. Na historičnem Goriškem, to je na ozemlju nekdanje Goriške grofije (do leta 1500) oz. pozneje Goriško-Gradiške dežele pod Habsburžani (do leta 1918), sta sicer v preteklosti obstajali dve samostojni judovski skupnosti: Gorica in Gradišče ob Soči (Gradisca d'Isonzo). Prvo svetovno vojno in razpad Avstro-Ogrske je preživela le judovska skupnost v Gorici, ki so se ji že leta 1893 priključili tudi maloštevilni preostali Judje v Gradišču ob Soči.²

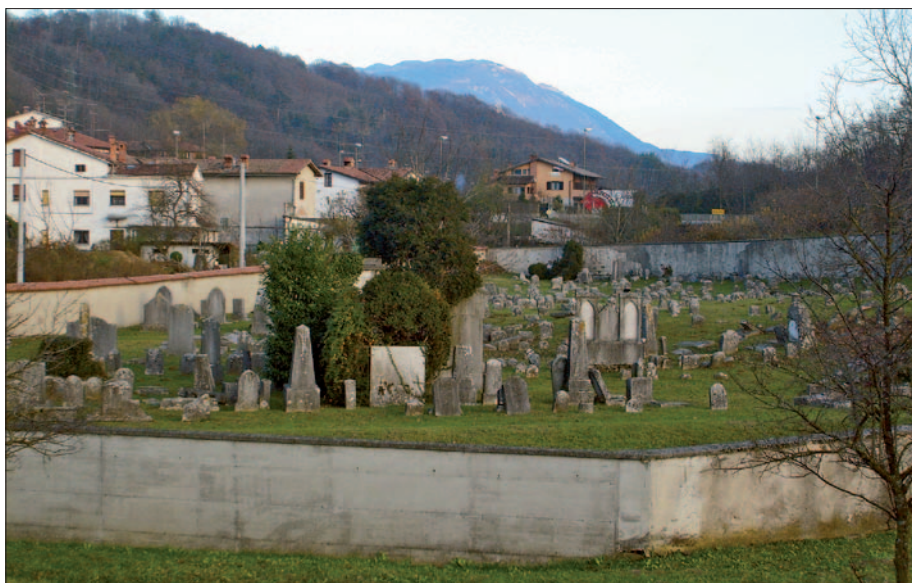
Danes judovske skupnosti v Gorici ni več. Zaradi maloštevilnosti se je leta 1969 združila s tržaško judovsko skupnostjo. Na nekdanj pomembno in vplivno goriško skupnost pa spominja judovsko pokopališče v Rožni Dolini, kjer so do razmejitve med tedanjo Jugoslavijo in Italijo septembra 1947 svoje umrle pokopavali člani Judovske skupnosti iz Gorice (Italija). Judovsko pokopališče, skupaj s sinagogo v Gorici,

je edini ostanek nepremične kulturne dediščine, ki je nekdanj pripadal zaokroženi goriški judovski skupnosti in je danes razdeljen med dve državi članici Evropske unije.

Judovsko pokopališče skozi čas

Danes žal skorajda ni ohranjenih starejših judovskih pokopališč, ki bi pričala o preteklosti Judov na Slovenskem. Ohranil se ni noben nagrobni spomenik judovske skupnosti v Ljubljani, trije judovski nagrobniki so se ohranili v Mariboru, šest judovskih stel pa hranijo na Ptuj.³

Edino »delujoče« judovsko pokopališče v naši državi se danes nahaja na ljubljanskih Žalah, od preostalega dela pokopališča pa je ločeno z ograjo oz. živo mejo. Judovsko pokopališče v Rožni Dolini pri Novi Gorici je tako edinstven spomenik judovske kulturne dediščine na Slovenskem. Ima obliko trikotnika in je dobro vidno s cestnega nadvoza, saj leži tik ob glavni prometnici, ki skozi predor Panovec z juga vodi v Novo Gorico. Na severni strani pokopališča pa je Vipavska cesta, ki iz Italije vodi proti Vipavski dolini. Poleg tega je to največje judovsko pokopališče v državi, saj sta pri nas ohranjeni zgolj še tovrstni pokopališči v Dolgi vasi pri Lendavi in v Ljubljani. Glede na velikost in kulturno-zgodovinski pomen je v Rožni Dolini eno pomembnejših ohranjenih judovskih pokopališč v srednjeevropskem prostoru. Najstarejši nagrobnik, ki ga danes lahko vidimo v Rožni Dolini, nosi letnico 1652.⁴

Pogled na judovsko pokopališče v Rožni Dolini s ceste, ki z juga vodi proti Novi Gorici (foto: Renato Podbersič).

¹ Morpurgo, *Valdirose – Memorie*, str. 78; *Gerusalemme sull'Isonzo*, str. 17.

² *Gerusalemme sull'Isonzo*, str. 8–14; Altieri, *La comunità ebraica*, str. 17–88; Arčon, *Judovska skupnost*, str. 11–82.

³ Toš, *Zgodovinski spomin*, str. 86–87; Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 79–80.

⁴ Vivian, *Il cimitero israelitico*, str. 91–92; Gruber in Gruber, *Jewish monuments in Slovenia*, str. 19; Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 300–302.

Pokopališče obsega 5652 kvadratnih metrov in je leta 1881 nasledilo starejše pokopališče s konca 17. stoletja na tem prostoru, vendar bolj vzhodno od današnje lege. Prvotno pokopališče v Rožni Dolini je lepo vidno na franciscejskem katastru iz leta 1822, ležalo je južno od potoka Vrtojba, izven naselja in v naravnem okolju.⁵ Zadnji judovski pokopi v Rožni Dolini so se izvršili ob koncu druge svetovne vojne, pokopališče pa skupaj šteje več kot 900 nagrobnikov. Številni nagrobniki danes ne ležijo več na prvotni lokaciji.⁶

Najstarejši nagrobnik, ki pa danes ni več ohranjen, naj bi segal v drugo polovico 14. stoletja. Posvečen naj bi bil Regini, Zerachevi hčerki in Benedettovi ženi, nosil naj bi letnico 5131 po judovskem štetju, kar ustreza našemu letu 1371. Iz Maribora naj bi ga leta 1831 pripeljal Salomon Luzzatto. Tako ostaja najstarejši nagrobnik na pokopališču v Rožni Dolini tisti z letnico 1652. Starejši nagrobniki so bili v Rožno Dolino prepeljani tako z nekdanjega judovskega pokopališča, ki je stalo blizu današnje sinagoge v Gorici, kot tudi z drugih območij, na primer iz Maribora.⁷

Judje verjamejo, da je smrt zgolj prehod v srečno večnost, zato pokopališče imenujejo »hiša živečih« (hebr. *Beth-Ha-Chajim*) ali »hiša grobov« (hebr. *Beth-Ha-Keverot*). V preteklosti so si Judje poleg Gorice pokopališča že ob koncu srednjega veka uredili v bližnjih mestih (Trst, Videm, Čedad). Kasneje so jih vzpostavili tudi v Portogruaru (leta 1620) in Gradišču ob Soči/Gradisca d'Isonzo (leta 1722). V drugih krajih, kjer judovskih pokopališč ni bilo, so morali Judje umrle pokopavati zunaj pokopališkega zidu. Imeli pa so to možnost, da so mrlične prenesli in pokopali v krajih, kjer so obstajala samostojna judovska pokopališča.⁸

Ne vemo zagotovo, kje so v preteklosti umrle pokopavali goriški Judje. Nedvomno je pokopališče zanje obstajalo v bližini današnje sinagoge v ulici Ascoli v Gorici oz. poleg nekdanjega goriškega geta, ki so ga na zahtevo cesarja Leopolda I. ustanovili ob koncu 17. stoletja. Na ostanke grobov so naleteli ob obnovi sinagoge. Goriški zgodovinar in kronist Ivan Marija (Marussig) Marušič (1641–1712) je podrobno opisal veliko epidemijo kuge, ki je Gorico prizadela leta 1682. Tam med drugim piše, da se je Vito Pincherle, goriški Jud, ubil ob padcu z lestve in bil »pokopan ob svojih pri Kornu«.⁹ Umrlega Pincherleja so torej pokopali ob potoku Kornu, na kraju, kjer je šele ob koncu 17. stoletja nastal goriški geto – pravzaprav novi geto, kajti Judje v Gorici so pred tem strnje-

no živeli v predelu Cocevia nad Raštelom v središču spodnjega dela mesta, pod grajskim gričem. Očitno pa so Judje svoje umrle že pred tem pokopavali ob Kornu. Z nastopom habsburškega cesarja Jožefa II. (vladal 1780–1790) in uveljavitvijo njegovih reform so oblasti prepovedale pokope znotraj mest, verjetno predvsem iz higienskih razlogov. Tako se je tudi prvotno judovsko pokopališče v Gorici pomaknilo iz mesta v Rožno Dolino, ki tedaj še ni bila del občine Gorica (it. *Comune di Gorizia*), in je ležalo slabe pol ure hoda iz središča mesta.¹⁰

Način pokopa

V skladu z judovskim verskim izročilom (talmud) ima pokopavanje umrlih posebno mesto. Če so osebo judovskega porekla pokopali na nejudovskem pokopališču, najdemo na nagrobniku Davidovo zvezdo. Pokop je treba opraviti čim prej, najbolje na dan smrti, saj Judje verjamejo, da duša ne najde pokoja, dokler telo ni pokopano. Pogreb (hebr. *kevrura*) umrlega velja pri Judih za eno najpomembnejših verskih zapovedi, s pokopom je po običaju povezana tudi obredna nečistost, ki spremlja stik z umrlim. Posebna judovska pogrebna družba (hebr. *hevra kadisha*), ki jo navadno sestavljajo prostovoljci, je obstajala tudi znotraj goriške judovske skupnosti. Poskrbela je za pravičen postopek očiščevanja trupla pred pogrebom in za pripravo na pokop.¹¹

Po judovskih običajih je do pokopa umrlega prišlo, kakor hitro je bilo mogoče, ob prisotnosti najožjih sorodnikov. Osnovno načelo je bilo spoštovanje do pokojnika (hebr. *k'vod hamet*). Pokojnikovo telo so s toplo vodo umili od glave do nog in ga zavili v bel mrtvaški prt (hebr. *tahrif*). Do pogreba je ob pokojniku vedno kdo bdel (hebr. *shemira*). Umrli so bili pokopani v preprostih krstah. Judje so poznali običaj umivanja rok ob odhodu s pokopališča.¹²

Judovski grobovi so obrnjeni proti vzhodu, proti Jeruzalemu. Svojci in prijatelji, ki jih obiščejo, ne pri-
našajo cvetja. Namesto tega na nagrobnike postavljajo kamenčke, ki spominjajo na biblijsko štiridesetletno potovanje Judov po puščavi po odhodu iz Egipta, kjer so morali pokopana trupla zaščititi s kamni, da jih niso oskrunile divje živali. Na nagrobnike rabinov in drugih pomembnih mož Judje navadno polagajo lističe z željami oz. prošnjami, saj verjamejo, da bo duša umrlega za njihovo uresničitev izprosila Boga/Jahveja. Jude svečeniškega izvora in rabine so navadno pokopavali blizu vhoda na pokopališče, da se njihovi svojci ob obiskih na pokopališču niso »omadeževali« z bližino drugih grobov. Ob zidovih pokopališča so navadno pokopavali tujce, revnejše in sa-

⁵ ARS, AS 179, G, FJ, G217, g. A02.

⁶ Gruber in Gruber, *Jewish monuments in Slovenia*, str. 17–18; Ogrin, *Zidovsko pokopališče*, str. 34–37; Gruber, *Jewish Heritage Travel*, str. 324.

⁷ Vivian, *Il cimitero israelitico*, str. 92–93; Gruber in Gruber, *Jewish monuments in Slovenia*, str. 17–18.

⁸ Corbanese, *Il Friuli, Trieste e l'Istria*, str. 415.

⁹ *Il diario della peste*, str. 122.

¹⁰ Gruber in Gruber, *Jewish monuments in Slovenia*, str. 18–19; Gruber, *Jewish Heritage Travel*, str. 324.

¹¹ Lamm, *The Jewish Way*, str. 22–35; Loricchio, *Il cimitero ebraico*, str. 21.

¹² Prav tam.

momorilce. Slednjim pogosto niso dovolili postaviti niti nagrobnika, navadno so jih pokopavali ponoči. Če pa so postavitev nagrobnika dovolili, so samomorilci dobili skromen nagrobnik, podoben tistemu, ki ga v Rožni Dolini najdemo na grobu filozofa Carla Michelstädterja.¹³

Na nagrobnikih v Rožni Dolini je navadno zapisano ime pokopanega Juda, datum smrti, včasih pa tudi datum rojstva. Pogosto zasledimo nagrobni napis, ki so mu včasih dodali znak, ki je nakazoval pokojnikov poklic, rod ali katero izmed njegovih vrlin.

Nagrobniki v Rožni Dolini in njihov popis

Večina nagrobnikov je izdelana iz lokalnega apnenca, zato se že krepko poznajo sledi časa. Prvi popis nagrobnikov v Rožni Dolini so goriški Judje izvedli leta 1876, ko so našli 692 grobov. Popis je naredil Samuele Jona, tedanji tajnik Judovske skupnosti v Gorici. Iz tega popisa je razvidno, da ima vsak nagrobnik svojo številko, ki je vklesana v kamen. Najstarejši nagrobniki so bili na današnje mesto preneseni tako s starejšega pokopališča, ki je stalo nedaleč stran, kot tudi z nekdanjega pokopališča pri sinagogi v Gorici. Posamezni nagrobniki so bili prineseni tudi od drugod, kot na primer iz Maribora. Kot je zapisal goriški rabin Giacomo Bolaffio,¹⁴ so nekateri nagrobniki izginili ob poplavih, ko pokopališče še ni bilo ograjeno z zidom. Špet druge so ukradli ali pa so ostali zakopani pod zemljo. Žato je dal rabin Bolaffio pobudo za izkop nagrobnikov. Dva jim je uspelo izkopati, nakar so ju s pomočjo verig izvlekli iz zemlje, očistili in postavili na svoje mesto. Leta 1881 so 27 nagrobnikov prenesli s starejšega pokopališča na bližnji lokaciji in jih namestili vzdolž zunanje strani zidu današnjega pokopališča. Vidimo jih lahko v vzhodnem kotu pokopališča, kamor so jih premaknili ob urejanju nove cestne povezave južnih predmestnih naselij z Novo Gorico sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja.¹⁵

Zadnji, leta 1876 popisani nagrobnik je prejel številko 628, pod katero so pokopali Adele Mor-

purgo, ki je umrla 11. julija 1876. Takoj opazimo razliko med zaporedno številko zadnje pokopane in skupnim številom vseh nagrobnikov, ki izhaja iz preprostega dejstva, da so bili nekateri nagrobniki označeni z zaporednimi črkami (a, b, c), da bi lahko bili v različnih časovnih obdobjih umrli pripadniki iste družine pokopani skupaj.¹⁶

Starost posameznih nagrobnikov lahko z branjem nagrobnih napisov (epigrafov) razdelimo na štiri obdobja:

Prvo obdobje od 13. do 15. stoletja: dva napisa iz let 1406 in 1450. Prvi je pripadal Leviju Joshua, sinu Izaka. Najden je bil leta 1865 v atriju hiše na Stolnem trgu (Piazza del Duomo) v Gorici. Drugi nagrobnik je verjetno pripadal članu družine Morpurgo.¹⁷

Drugo obdobje od 16. do 17. stoletja: dva napisa iz let 1617 in 1652. Prvi napis na kamnu je slavil člana družine Jona, našli so ga v hiši v Gorici. Drugi napis iz leta 1652 pa je danes najstarejši identificiran nagrobnik.

Tretje obdobje od leta 1732 do leta 1829: 16 nagrobnikov, ki so bili leta 1881 preneseni iz starega na novo judovsko pokopališče.

Četrto obdobje od 1829 do danes: gre za približno 900 nagrobnikov z napisi v hebrejščini, hebrejščini in italijanščini/nemščini ali zgolj v italijanščini.¹⁸

Samuel Jona v uvodu k prvemu popisu podaja tudi število nagrobnikov, ki so pripadali posameznim judovskim družinam v mestu: Morpurgo 139, Gentili 127, Luzzatto 80, Pincherle 56, Senigaglia 37, Bolaffio 34, Jona 23, Richetti 17, Dörfles 10, Michelstaedter 7, Reggio 6, Pavia 5, Windspach 2, Schnabl 1, Schönheit 1. Omenjeni popis nagrobnikov obenem priča o prisotnosti in velikosti posameznih judovskih družin v Gorici.¹⁹

Sledil je popis iz leta 1894, ki je bil dopolnjen leta 1932, ko so na tem pokopališču našli 878 nagrobnikov. Tudi ta popis se hrani v Trstu. V seznamu je poleg imena in priimka umrlega navedena letnica njegove smrti, zapisana po judovskem štetju let. Samo med letoma 1923 in 1930 so zapisovali po našem štetju let.²⁰ Starejši nagrobniki so navadno majhni, preprosti in v obliki stele ter so tipični za Jude Aškenaze, napisi na njih so samo v hebrejščini. Najdemo jih predvsem na vzhodni strani pokopališča. Poleg njih lahko vidimo majhne nagrobnike z nekakšnim turbanom na vrhu, ki so sefardskega izvora in imajo samo hebrejske napise. Novejši nagrobniki iz 19. stoletja so bolj moderni in prilagojeni okolju, imajo pa

¹³ Lamm, *The Jewish Way*, str. 39–54; Arčon, *Judovska skupnost*, str. 100–101; Fon, *Nedokončana zgodba*, str. 281–286.

¹⁴ Giacomo Bolaffio je službo rabina v Gorici opravljal od leta 1894. Bil je zadnji domači rabin, vzgojen v Gorici. Rodil se je leta 1857. Šolal se je v Gorici pri stricu, rabinu Salomonu Gentilliju, nekdanjem goriškem rabinu. Giacomo Bolaffio se je nadalje šolal v Trstu, in sicer pri rabinu Melliju in rabinu Tedeschiju, od leta 1892 pa na rabinskem kolegiju v Rimu (*Collegio Rabbinico Italiano*), kjer je tudi dokončal študije. Čas njegovega opravljanja rabinske službe v Gorici je ostal dobro zapisan. Prizadeval si je za poživitev judovske vere v obdobju nagle sekularizacije in za ustrezen verski pouk judovske mladine v Gorici. Tudi po preselitvi na mesto rabina v Torinu leta 1903 je ohranil tesne stike z domačim krajem. Po zaključku službovanja v Torinu leta 1935 se je vrnil v Gorico in tam umrl 28. januarja 1937 (<http://www.rabbini.it/giacomo-bolaffio/>; Podbersič, *Judovska skupnost*, str. 78–79).

¹⁵ Vivian, *Il cimitero israelitico*, str. 93–94; Loricchio, Valdirose, str. 105–106.

¹⁶ ACET, Gorizia, *Elenco dei sepolti nel cimitero israelitico di Gorizia rilevato dalle lapidi nell'Ottobre 1876*.

¹⁷ Gruber in Gruber, *Jewish monuments in Slovenia*, str. 20; Gruber, *Jewish Heritage Travel*, str. 325.

¹⁸ Gruber in Gruber, *Jewish monuments in Slovenia*, str. 19–20; ACET, *Elenco dei sepolti nel cimitero israelitico di Gorizia rilevato dalle lapidi nell'Ottobre 1876*.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Loricchio, Valdirose, str. 106; Gruber in Gruber, *Jewish monuments in Slovenia*, str. 20.

Nagrobnik članov družine Morpurgo (foto: Renato Podbersič).

dvojezične napise, hebrejske in nemške oz. hebrejske in italijanske. Vsak nagrobnik na pokopališču v Rožni Dolini je imel svojo številko, ki je bila vklesana v nagrobni kamen. Na njih pogosto najdemo različne simbole, ki označujejo posamezne judovske družine: dvignjene roke v znak blagoslavljanja, združene v palcih, duhovniška družina (Coen); vrč, iz katerega voda teče v umivalnik (Levi); golob (Jona); petelin z ječmenovim klasom v kljunu (Luzzatto); velika riba, iz ust katere moli človek (Morpurgo); grb s simbolom besnega leva (Senigaglia); knjiga ali zvitek Tore je simbol za grob učenjaka. Nekateri nagrobniki so žal izginili ob poplavih bližnjega potoka Vrtojba, ko pokopališče še ni bilo ograjeno z zidom. Nekatere nagrobnike pa je sčasoma prekrila zemlja, kajti talmud prepoveduje njihovo premikanje in dvigovanje. Na nekaterih nagrobnikih lahko vidimo tudi simbole, ki niso povezani z družino tam pokopanega: svetilka, granatno jabolko (simbol plodnosti), palmova veja (znak blagoslova in obnovitve), list akanta, etrog (citrona) ali venec kot znak modrosti in znanja.²¹

Judovsko pokopališče med prvo svetovno vojno

Posebnost, pravzaprav svetost prostora ob judovskem pokopališču v Rožni Dolini kažejo tudi dogod-

ki v času soške fronte. Po italijanski zasedbi Gorice v šesti soški bitki in pomiku fronte proti vzhodu se je jeseni 1916 to pokopališče znašlo na frontni črti. Na tedanjih vojaških zemljevidih opazimo, da so imele avstro-ogrske enote svoje prve položaje na vzhodnem koncu pokopališča, italijanske pa na zahodnem. Med njimi je ležalo judovsko pokopališče, ki so se ga oboji trudili spoštovati, zaradi obstreljevanja pa je bila uničena judovska mrliška vežica.²²

Danes so na pokopališču ohranjeni grobovi nekaterih judovskih vojakov avstro-ogrske vojske, ki so umrli med boji na soški fronti v okolici Gorice.²³ Ti vojaki so bili:

- Chaim Huppert, rezervni nadporočnik iz 22. pehotnega polka, padel 19. novembra 1915 pri Podgori,
- dr. Fritz Hochwald, poročnik zdravnik iz pehotnega polka št. 37, padel 28. oktobra 1915 v vojaški zasilni bolnišnici (lazaretu) pri Pevmi,
- dr. Eduard Auersach (1890–1915), rojen v Galiciji, poročnik zdravnik iz pehotnega polka št. 30, padel 30. oktobra 1915 pri Podgori,
- Franz Artner (1894–1917), rojen v Parniku na Češkem, poročnik, prenesen s pokopališča v Čepovanu leta 1929.

²¹ Loricchio, Valdirose, str. 106; Loricchio, Il cimitero ebraico, str. 21–22; Arčon, *Judovska skupnost*, str. 100–102.

²² Podbersič, *Judovski vojaki*, str. 43; Podbersič, *Judovska skupnost*, str. 206.

²³ Lodi, *I militari*, str. 25–27.

Jeseni 1916 je frontna črta med avstro-ogrsko in italijansko vojsko potekala tik ob judovskem pokopališču v Rožni Dolini (hrani: A.U.S.S.M.E. – Archivio Storico Stato Maggiore Esercito, Roma).

*Nagrobnik avstro-ogrskega rezervnega nadporočnika
Chaima Hupperta, ki je padel jeseni 1915 na soški
fronti (foto: Renato Podbersič).*

Poleg tega je bilo, sodeč po ohranjenem imeniku (it. *Elenco dei Sepolti*),²⁴ tam pokopanih še nekaj judovskih vojakov avstro-ogrske in italijanske vojske, katerih nagrobniki pa žal niso več ohranjeni: Bruno Frucht, Camillo Ghiron (padel 17. avgusta 1916), Guido Caffaz, Guido Sadum (padel 23. maja 1917), Markus Geller (padel 28. aprila 1917), Adolfo Landes (padel 12. avgusta 1916) in Ludwig Schiscka (vojak, prenesen z vojaškega pokopališča na Ajševici).

Območje je tudi po končani vojni ostalo prepredeno z jarki in ostanki vojaškega materiala. Kot je poročala *Goriška straža*: »V Rožni dolini blizu židovskega pokopališča so vojaki razstreljevali municijo, ki je ležala dosedaj po gozdih in travnikih bližnje okolice.«²⁵

Od obnove do pozabe

Po prvi svetovni vojni so goriški Judje mrliško vežico ob pokopališču obnovili in jo ponovno odprli

²⁴ Kopijo imenika (*Elenco dei Sepolti*) pokopanih na pokopališču v Rožni Dolini danes hrani Muzej pri sinagogi v Gorici, izvirnik pa je shranjen v Arhivu judovske skupnosti v Trstu (ACEF).

²⁵ *Goriška straža*, 3. 2. 1921, št. 5, »Eksplozija v Rožni dolini«.

leta 1929. Septembra 1929 je Mario Donati, takratni predsednik Judovske skupnosti v Gorici, oddelek za vojno škodo Ministrstva za javna dela zaprosil, naj jim nakaže 47.000 lir za popravilo mrliške vežice v Rožni Dolini in zidu okoli pokopališča. Plačilo je bilo pripravljeno spomladi 1930, toda goriški judovski skupnosti so ga izplačali šele junija 1930.²⁶

Zaradi odrezanosti od tradicionalnih judovskih središč v srednji in vzhodni Evropi ter posledično spremenjene vloge goriške skupnosti po prvi svetovni vojni je število Judov v Gorici naglo upadalo. Stanje se je še poslabšalo ob italijanskem vstopu v drugo svetovno vojno junija 1940. Kljub temu so Judje ohranjali svoje običaje, tudi pokope na pokopališču v Rožni Dolini, do septembra 1943, ko je v Gorici vztrajalo zgolj še okrog 70 Judov.²⁷

Razmere so se zaostrele po kapitulaciji Italije in ob prihodu nemške vojske na Goriško. Po vseh italijanskih deželah, ki jih je zasedla nemška vojska, se je začel pravi lov na Jude, v italijanskem zgodovinopisju poznan tudi kot *La caccia all' ebreo*. Večino preostalih goriških Judov so aretirali jeseni 1943 in jih odpeljali v uničevalno taborišče Auschwitz, od 48 odpeljanih sta se vrnila le dva.²⁸

Kljub strahotnemu preganjanju Judov nacisti niso posegali na judovsko pokopališče v Rožni Dolini, prav tako niso vstopali v tamkajšnjo mrliško vežico, ki je v letih 1943–1945 ostala zaprta. Judovska sku-

pnost v Gorici, ki se je ponovno poskušala organizirati po koncu druge svetovne vojne, je 31. avgusta 1945 poslala poročilo v Rim, kamor je poročala tudi o stanju pokopališča v Rožni Dolini. Sporočili so, da je v času poročila poškodovano, deloma zaradi vojne, deloma verjetno zaradi vandalskih izpadov.²⁹

Za judovske pogrebe so pokopališče uporabljali do spomladi 1947, sredi septembra 1947 pa ga je nova meja med Jugoslavijo in Italijo odrezala od sedeža skupnosti v Gorici. Sicer je bila po koncu druge svetovne vojne na njem pokopana zgolj ena oseba.³⁰ Maloštevilni judovski posamezniki iz Gorice za pokop umrlih poslej uporabljajo judovsko pokopališče v Gradišču ob Soči.³¹ Eden zadnjih pokopov preostalih goriških Judov je potekal leta 2010, ko je bil na tamkajšnjem pokopališču pokopan ing. Elio Oppieri (1929–2010), sin Ermanna Oppierija.³²

Po razmejitvi med Jugoslavijo in Italijo septembra 1947 je mesto Gorica ostalo v Italiji, po odločitvi tedanjih vodilnih jugoslovanskih političnih oblasti pa so začeli sredi leta 1948 graditi novo mesto, Novo Gorico. Del grobov z judovskega pokopališča so premaknili v vzhodni kot pokopališča, ko so trasirali novo cestno povezavo z nastajajočim mestom. Na Goriškem krožijo govorice, da je imela tedanja slovenska oblast ob koncu štiridesetih let namen judovsko pokopališče v Rožni Dolini kar prekopati oz. odstraniti zaradi izboljšanja cestnih povezav v novo-

Pogled na notranjost judovskega pokopališča (foto: Renato Podbersič).

²⁶ AUCEI, fondo Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane fino al 1933, busta 23, fascicolo 96 Gorizia.

²⁷ Morpurgo, *Valdirose – Memorie*, str. 77.

²⁸ Podbersič, *Judovska skupnost*, str. 161–163.

²⁹ AUCEI, fondo Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane dal 1934, busta 39, fascicolo 5.

³⁰ PANG 104, t. e. 1398, Pov 26/64, dopis 30. december 1964.

³¹ Vivian, *Il cimitero ebraico*, str. 154–155; Morpurgo, *Rievocando*, str. 711; Luzzatto idr., *Il sistema*, str. 581.

³² Izjava Claudia Bulfonija iz Gorice. Zapis iz 21. oktobra 2013 hrani avtor.

nastalo mesto. To namero potrjuje tudi zaskrbljeno pismo Judovske skupnosti iz Trsta, poslano 22. junija 1948 v Beograd.³³

Namero o gradnji ceste kar čez judovsko pokopališče naj bi s telefonskim klicem iz Beograda preprečil Moša Pijade (1890–1957), visok jugoslovanski politik judovskega rodu, narodni heroj in član CK ZKJ. Sodeč po govoricah, naj bi obstajali tudi dokumenti v zvezi s to tematiko, vendar jih v Sloveniji ni mogoče najti. Se je pa v Beogradu ohranila prošnja, ki jo je nadrabin dr. Dario Disegni iz Torina naslovil neposredno na Mošo Pijadeja in ga prosil za posredovanje glede ohranitve judovskega pokopališča v Rožni Dolini ter pomoč pri iskanju primernejše trase za cesto, ki tako pokopališča ne bi poškodovala.³⁴

O načrtih v zvezi s cesto pri judovskem pokopališču je nekdani politik Jože Sušmelj povedal: »V vseh načrtih po letu 1955 je bilo judovsko pokopališče v Rožni Dolini prostorsko varovano. Je pa res, da je drugi Ravnikarjev načrt iz leta 1949 potegnil cesto med tunelom pod Panovcem in predvidenim tunelom pod Markom čez zahodni rob pokopališča. A je to bila le urbanistična načelna trasa, narisana na karti, na kateri verjetno Ljubljancani niti niso razbrali, kaj je v resnici na terenu. Če bi do realizacije te poteze res prišlo, sem prepričan, da bi bila pri nadaljnjem projektiranju os ceste zamaknjena, saj je bilo za to dovolj prostora.«³⁵

Podatke o vseh judovskih pokopališčih v tedanji Jugoslaviji so zbirali tudi v Beogradu, na sedežu Zveze judovskih občin Jugoslavije. Okrog leta 1960 je bil izdelan kataster vseh judovskih pokopališč v tedanji Jugoslaviji, za Rožno Dolino pa tam najdemo zgolj suhoparen podatek, da je pokopališče že opuščeno (srb. *napušteno*).³⁶

Tedanje novogoriške občinske oblasti so sicer večkrat opozarjale na potrebo po vzdrževanju pokopališča in dostojnem odnosu do tam pokopanih Judov. Po drugi strani so se goriški Judje večkrat pritoževali zaradi posameznih vandalskih izpadov in poškodovanja nagrobnikov na pokopališču. V začetku septembra 1964 se je na postaji milice v Novi Gorici osebno zgledil ing. Robert E. Bolaffio, ki je sicer živel v New Yorku, pripadal pa je stari in ugledni goriški judovski družini. V razgovoru mu je dežurni uslužbenec povedal, »da je uničevanje grobov resna in nezakonita zadeva in da so organi za notranje zadeve poklicani, da preprečijo takšna nezakonita dejanja«. Ob koncu se je ing. Bolaffio zahvalil za spoštljiv

odnos predstavnika milice in dodal: »Hvaležen sem tudi za vsakršen ukrep, ki ga bo storil, zato da prepreči ponovno vandalsko dejanje, ki globoko žali moja čustva.«³⁷ Sodeč po poročilu novogoriških občinskih oblasti, je imel ing. Bolaffio na tem pokopališču sedem nagrobnih spomenikov svojih sorodnikov. Na svoje stroške je najel zidarja Cotiča iz Šempetra, da je popravil nastale poškodbe.³⁸

Ob koncu decembra 1964 je Oddelek za notranje zadeve pripravil poročilo o stanju za predsednika Skupščine občine Nova Gorica: »Židovsko pokopališče v Rožni Dolini je zelo staro. /.../ Pokopališče je obdano z dokaj visokim zidom, kjer zid ni dovolj visok, pa je dopolnjen z žičnato ograjo. /.../ Nagrobni kamni so iz vseh časov. Največ jih je iz pred prve svetovne vojne. Ti so zelo grobo oklesani in nekateri v razpadajočem stanju. Nekaj jih je prevrnjenih, okrušenih, precej pa nagnjenih v različne smeri. Tudi nagrobni kamni izpred druge svetovne vojne niso v dosti boljšem stanju. Nobenega dvoma ni, da se kamni krušijo in podirajo in da se bodo še tudi brez navzočnosti ljudi. Grobovi niso vzdrževani oziroma so zravnani z zemljiščem, razen nekaterih, ki so obdani z betonsko ograjo, vendar tudi na teh raste trava. Travo, ki jo pokosijo mora biti, po njihovem običaju, tam uničena. Z ozirom na to, da so grobovi zelo stari, izgleda, da večina svojcev ne obstaja več in so zelo redki, ki še prihajajo na pokopališče. Za pokopališče skrbi neka Pavla iz Gorice, italijanske narodnosti, stara kakih 70 let. Za vsako zmečkano travico smatra za napad na njihov objekt.«³⁹

Judovska skupnost iz Gorice je za vzdrževanje pokopališča pooblastila Silvana Bensa iz Rožne Doline, ki je marca 1964 postal »oskrbnik pokopališča«. Kot je 14. marca 1966 poročal na razgovoru pri Skupščini občine Nova Gorica, so bili ob koncu aprila oziroma v začetku maja 1965 na judovskem pokopališču poškodovani štirje nagrobniki. Za poškodbe naj bi bil kriv mlad domačin iz Rožne Doline. Škodo je potem odpravil storilčev oče. Nekaj dni pred oskrbnikovim razgovorom z občinskimi oblastmi je neki domačin iz neznanega razloga pred pokopališčem snel opozorilno tablo »Pokopališče je zaščiteno, nepoklicnim vstop prepovedan«.⁴⁰ Novogoriško komunalno podjetje je namreč leta 1964 judovsko pokopališče ogradilo z mrežo in namestilo vhodni portal s ključavnico, ob tem so postavili tudi že omenjeno opozorilno tablo.⁴¹

Novogoriške občinske oblasti so na to odreagirale in poslale dopis »Postaji milice Nova Gorica«, v katerem so prosile za ukrepanje: »V zvezi z neredi, ki

³³ Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, Arhivska kutija, Groblja Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, fascikel Gorica (Slovenija) 1947/48, dopis 22. junij 1948.

³⁴ Prav tam, dopis 30. junij 1948.

³⁵ Izjava Jožeta Sušmelja, roj. 1938, iz Nove Gorice. Zapis iz 24. oktobra 2015 hrani avtor.

³⁶ Jevrejski istorijski muzej, Beograd. Katastar groblja, broj 5480.

³⁷ PANG 104, t. e. 1398, Pov 26/64, dopis ing. Bolaffio, brez datuma.

³⁸ PANG 104, t. e. 1398, Pov 26/64, uradni zaznamek, 26. avgust 1964.

³⁹ PANG 104, t. e. 1398, Pov 26/64, dopis 30. december 1964.

⁴⁰ PANG 104, t. e. 1399, Pov 12/66, zapisnik 14. marec 1966.

⁴¹ PANG 104, t. e. 1399, Pov 12/66, dopis 12. marec 1966.

se občasno ponavljajo na Židovskem pokopališču v Rožni Dolini smo od židovskega združenja v Gorici – Italija prejeli že več dopisov. Zadnji tak dopis je bil poslan 7.1.1966 s strani 'Comunità israelitica' Gorizia. /.../ Prosimo vas, da ukrepate vse potrebno, da se take stvari ne bi ponavljale. Poleg tega vas prosimo, da seznanite s tem problemom vse vaše uslužbenke, da ob priliki izvrševanja njihove službe v Rožni Dolini mimogrede pazijo tudi na to.«⁴²

Miličniki so z vso resnostjo pristopili k preiskovanju in že sredi maja 1966 so občinskim oblastem poročali, da sta za nastale težave oziroma škodo kriva mladoletna domačina, ki naj bi dejanja zakrivila iz objestnosti. Mrežo okrog pokopališča pa naj bi poškodovali delavci, ko so poleti 1965 izvajali pripravljala dela za regulacijo struge potoka Vrtojba.⁴³

Pomembni Judje, pokopani v Rožni Dolini

Med številnimi nagrobniki goriških Judov najdemo tudi take, ki pripadajo znanim in pomembnim pripadnikom te skupnosti. Opozoriti velja na rabina Abrahama Vita Reggia (1755–1841), predstavnika judovskega razsvetljenstva, ki je bil kar 43 let rabin v Gorici. Zraven je grob njegovega sina, rabina Isaa-

ca Samuela Reggia (1784–1855). Med tu pokopanimi Judinjami velja omeniti Carolino Coen Luzzatto (1837–1919), časnikarko, urednico in gorečo iredentistko. Sredi pokopališča leži grob znanega filozofa Carla Michelstaedterja (1887–1910). Njegovo nagrobno znamenje je skromno, kajti bil je samomorilec. Zadnje počivališče so v tej zemlji našli tudi znani goriški judovski zdravniki: Aronne Luzzatto, Vittorio Pavia, Oscar Morpurgo in Silvio Morpurgo (1881–1942). Zraven je tudi nagrobnik v spomin na Eldo Michelstaedter Morpurgo, ženo zdravnika Silvia, ki je umrla v taborišču Ravensbrück decembra 1944.⁴⁴

Obiski judovskega pokopališča v Rožni Dolini so danes bolj redki, nekaj več obiskovalcev pride le v dneih okrog Yom Kippurja,⁴⁵ dneva sprave, največjega judovskega praznika. Navada je, da takrat predstavniki Judovske skupnosti iz Trsta obiščejo vsa pokopališča (Gorica, Gradišče ob Soči, San Daniele del Friuli), ki jih ozemeljsko pokriva omenjena skupnost. Ob grobu navadno zmolijo *Kaddish*,⁴⁶ s katerim počastijo spomin na umrle. O tem obredu poroča že Marcello Morpurgo⁴⁷ v svojih spominih. Največ Judov se je nekdaj okrog Yom Kippurja vsako leto v Rožno Dolino pripeljalo s kočijami, ki jih je najela goriška judovska skupnost. Na prevoz so čakali pred vhodom v nekdanji geto v ulici Ascoli. Po prihodu na pokopališče so najprej zmolili *Kaddish* pri nagrobnikih rabinov Avrahama Hayija in Isacca Reggia. Sledile so molitve pri nagrobnikih drugih pomembnejših osebnosti, ki so zaznamovale goriško judovsko skupnost. Nato so se razdelili v manjše skupine, zbrane po družinskem ključu, da so zmolili še pri grobovih sorodnikov. Kot velevala judovska tradicija, so si ob odhodu s pokopališča umili roke in se s kočijami vrnili v mesto.⁴⁸

Nekdanja judovska mrliška vežica

Leži na severni strani pokopališča, od katerega je ločena z zidom in potokom Vrtojba. Velika je okrog 10 x 14 metrov. Njeno arhitekturo zaznamujejo ambiciozno zasnovane fasade z rustičnimi »šivanimi robovi« ter imitacije kamnitih portalov, okenskih okvirjev, štukaturnih dekoracij in profiliranih napu-

Nagrobnik filozofa Carla Michelstädterja
(foto: Renato Podbersič).

⁴² PANG 104, t. e. 1399, Pov 12/66, dopis 18. april 1966.

⁴³ PANG 104, t. e. 1399, Pov 12/66, dopis 20. maj 1966.

⁴⁴ Loricchio, Valdirose, str. 107; Luzzatto idr., Il sistema, str. 582.

⁴⁵ Yom Kippur, eden največjih praznikov v judovskem koledarju, dan sprave. Praznuje se ob koncu judovskega liturgičnega leta. Judje se tega dne spominjajo greha, ki jih je v preteklosti ločil od Jahveja.

⁴⁶ *Kaddish* – ena najstarejših judovskih molitev, ki se lahko opravi samo, če je zagotovljen *minian*, torej najmanj deset odraslih judovskih moških. Osrednja misel molitve je slavljenje in povečevanje Jahveja.

⁴⁷ Marcello Aronne Morpurgo (1919–2012), pripadnik ugledne goriške judovske družine. Iz književnosti je diplomiral na univerzi v Padovi. Med vojno se je skrival v pokrajini Veneto, po vojni se je odselil v Izrael, kjer se je poročil z Miriam Bollaffio. Pokopan je v mestu Berševa.

⁴⁸ Morpurgo, Valdirose – *Memorie*, str. 78–79.

Pred desetletjem je v nekdanji judovski mrliški vežici domoval igralni salon (foto: Renato Podbersič).

šcev. Kot judovski sakralni objekt jo identificira lepo oblikovan obredni umivalnik.⁴⁹

Domačini iz Rožne Doline v preteklosti niso vstopali niti na območje judovskega pokopališča niti v nekdanjo judovsko mrliško vežico. Kot je povedal domačin Viktor Devetak, ki je bil leta 1948 mladinski funkcionar v Rožni Dolini: »Na židovsko pokopališče nismo šli nikoli, saj so nam starši to prepovedali. Ma tudi upali si nismo. Kot otrok sem ene dvakrat videl židovski pogreb. Meni osebno se ni zdel nič posebnega. Pokojnega so v trugi nesli direktno iz mrliške vežice čez mostiček, ki je vodil preko potoka Vrtojba na pokopališče. Tisti prehod je sedaj zazidan in tudi mostička ni več. Kot otroci prav tako nismo nikoli vstopili v tisto židovsko vežico, ki smo ji mi rekli kar kapelica. Sam sem vanjo prvič vstopil šele leta 1948, ko sem imel 18 let. Takrat sem notri, na desni strani, videl marmorne plošče z židovskimi imeni. Segale so približno meter od tal do stropa. Največ jih je imelo priimek Mompurgo.«⁵⁰

Judovska mrliška vežica v Rožni Dolini je bila po razmejitvi septembra 1947 prepuščena zobu časa, počasi se je spreminjala v kup ruševin. Decembra 1977 je bila s pogodbo prenesena na Krajevno skupnost Rožna Dolina. Goriško judovsko skupnost je pri tem zastopal Giacomo (Jakob) Rosembaum (1904–1989) iz Gorice, Krajevno skupnost Rožna Dolina pa takratni predsednik KS Viktor Hvalič. Dokument o prenosu lastništva hranijo v arhivu tržaške judovske skupnosti.⁵¹ Novi lastnik jo je obnovil,

v glavnem z udarniškim delom, in jo spomladi 1987 predal v uporabo kot Dom KS. Tedanji novogoriški Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine je judovsko pokopališče skupaj z nekdanjo mrliško vežico leta 1985 vpisal kot kulturni spomenik lokalnega pomena.⁵² Objekt je bil torej z odlokom razglašen za kulturni spomenik, za katerega naj bi veljal prvi varstveni režim. Opozoriti velja na poznejši neprimeren odnos krajevnih oblasti do tega objekta, zlasti ko je v njem dobro desetletje domoval igralni salon Casinò Fortuna, po juliju 2011 pa City bar, ki ga je najemnik leta 2017 zaprl. To se je dogajalo z vednostjo vseh slovenskih ustanov za zaščito kulturne dediščine in državnih organov.⁵³

Namesto zaključka

Za vzdrževanje judovskega pokopališča v Rožni Dolini danes skrbi Krajevna skupnost Rožna Dolina, ki poskrbi tudi za košnjo trave petkrat letno in popravi zidu okrog pokopališča. Prostor sicer precej sameva, manjka večjezični vodnik, ki bi obiskovalce seznanjal s pomenom tega pokopališča. Možnosti, tudi zamujenih, za ustrezno vrednotenje tovrstne kulturne dediščine v Rožni Dolini je veliko – od judovske poti, ki bi povezovala oba kulturna spomenika (sinagogo in pokopališče), do študijskega središča ali muzeja za celotno Primorsko, ki bi predstavil tudi trpljenje primorskih Judov med holokavstom. Med drugo svetovno vojno pa niso trpeli samo Judje, torej bi to središče lahko skrbelo tudi za ustrezno strokovno obdelavo in predstavitev drugih žrtev nacifašizma,

⁴⁹ Luzzatto idr., *Il sistema*, str. 583.

⁵⁰ Izjava Viktorja Devetaka, roj. 1930, iz Rožne Doline. Zapis iz 15. marca 2017 hrani avtor.

⁵¹ Kopijo dokumenta z naslovom »Pogodba« št. 348/80, ki je bila podpisana 29. decembra 1977 v Novi Gorici, hrani avtor tega zapisa.

⁵² Uradno glasilo občin Ajdovščina, Nova Gorica, Tolmin, št. 8/1985, *Odlok o razglasitvi kulturnih in zgodovinskih spomenikov ter naravnih znamenitosti na območju občine Nova Gorica*. Varstveni režim v odloku je določen v 14. členu.

⁵³ Podbersič, Stanje duha, str. 73–74; Loricchio, Valdirose, str. 11.

predvsem (primorskih) internirancev. Morda lahko prav v kombinaciji s sinagogo na italijanski strani ter pokopališčem na slovenski strani obravnavano pokopališče postane pomembna in prepoznavna turistična lokacija na Goriškem, vsekakor bolj prepoznavna, kot je danes. Odlične zglede poznamo drugod po Evropi, npr. judovsko pokopališče v Pragi in na Dunaju ali judovske spomenike v Španiji.

Odlično izhodišče za takšno razmišljanje ponuja nekdanja judovska mrliška vežica, ki jo nekateri napačno imenujejo kar »judovska kapelica«. Žal se nepoznavanje judovskih običajev prenaša tudi na neustrezno poimenovanje in enačenje s krščanskim izročilom, kar se je v zadnjih letih znašlo celo v uradnih dokumentih različnih državnih in občinskih organov na Goriškem. Judje namreč ne poznajo »kapelic«, ima pa v njihovem pojmovanju smrti »mrliška vežica« pomembno mesto.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ACET – Archivio della Comunità Ebraica di Trieste
fondo Gorizia, Elenco dei sepolti nel cimitero israelitico di Gorizia rilevato dalle lapidi nell'ottobre 1876.

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 179, Franciscejski kataster za Primorsko (1811–1869).

AUCEI – Archivio storico dell'Unione delle comunità ebraiche Italiane, Roma
fondo Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane fino al 1933.
fondo Attività dell'Unione delle Comunità Israelitiche Italiane dal 1934.

Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, Beograd
Groblja Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, fascikel Gorica (Slovenija) 1947/48.
Katastar grobalja, broj 5480.

PANG – Pokrajinski arhiv v Novi Gorici
PANG 104, Skupščina občine Nova Gorica.

ČASOPISNI VIR

Goriška straža, 1921.

ELEKTRONSKI VIR

www.rabbini.it/giacomo-bolaffio/ (dostop 24.2.2017)

TISKANI VIR

Uradno glasilo občin Ajdovščina, Nova Gorica, Tolmin, št. 8/1985, *Odlok o razglasitvi kulturnih in zgodovinskih spomenikov ter naravnih znamenitosti na območju občine Nova Gorica*.

USTNI VIRI

Viktor Devetak (1930), Rožna Dolina.
Claudio Bulfoni (1937–2017), Gorica.
Jože Šušmelj (1938), Nova Gorica.

LITERATURA

Altieri Orietta: *La comunità ebraica di Gorizia: caratteristiche demografiche, economiche e sociali (1778–1900)*. Udine: Del Bianco Editore, 1985.

Arčon, Katjuša: *Judovska skupnost v Gorici*. Ljubljana: Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2007.

Corbanese, Guerrino Guglielmo: *Il Friuli, Trieste e l'Istria nel periodo Veneziano*. Udine: Grande Atlante. Del Bianco Editore, 1987.

Fon, Miloš: Nedokončana zgodba ali Carlo Michelstaedter in Slovenci. *Kronika*, 55, 2007, str. 273–288.

Gerusalemme sull'Isonzo (ur. Antonella Gallarotti in Maria Elisabetta Loricchio). Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna, 2006.

Gruber, Ruth Ellen: *Jewish Heritage Travel: A Guide to East-Central Europe*. New York: John Wiley & Sons, Inc, 1992.

Gruber, Ruth Ellen in Samuel D. Gruber: *Jewish monuments in Slovenia. A report for the United States Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad*. Updated April 2003.

Il diario della peste di Giovanni Maria Marussig (1682) (ur. Maria Cristina Cergna). Mariano del Friuli: Edizione della Laguna, 2005.

Lamm, Maurice: *The Jewish Way in Death and Mourning*. New York: Jonathan David Company, 2000.

Lodi, Pierluigi: I militari a.u. israeliti sepolti al cimitero ebraico di Gorizia. *Beth ha Chajim. La casa dei viventi. Valdirose. Cimitero della Comunità Ebraica di Gorizia* (ur. Maria Elisabetta Loricchio in Agostino Colla). Mariano del Friuli: Edizione della Laguna, 2004, str. 25–27.

Loricchio, M. Elisabetta: Valdirose il cimitero perduto. *Ha-tikvā. La speranza. Attraverso l'ebraismo goriziano*. Monfalcone: Edizione della Laguna, 1991, str. 105–107.

Loricchio, M. Elisabetta: Il cimitero ebraico di Valdirose. *Beth ha Chajim. La casa dei viventi. Valdirose. Cimitero della Comunità Ebraica di Gorizia* (ur. Maria Elisabetta Loricchio in Agostino Colla). Mariano del Friuli: Edizione della Laguna, 2004, str. 21–24.

- Jelinčič Boeta, Klemen: *Judje na Slovenskem v srednjem veku*. Ljubljana: Slovenska matica, 2009.
- Luzzatto, Gadi in Paolo Navarro in Tobia Ravà in Micaela Zucconi: Il sistema degli insediamenti ebraici in Friuli in età tardo-antica, medioevale, moderna. *Il Mondo ebraico: Gli ebrei tra Italia nord-orientale e Impero asburgico dal Medioevo all'Età contemporanea* (ur. Giacomo Todeschini in Pier Cesare Ioly Zorattini). Pordenone: Edizioni Studio Tesi, 1991, str. 573–596.
- Morpurgo, Marcello: Rievocando le ultime vicende della scomparsa Comunità di Gorizia. *Rassegna mensile di Israel*, 44, 1978, št. 11/12, str. 704–711.
- Morpurgo, Marcello: *Valdirose – Memorie della comunità ebraica di Gorizia*. Udine: Del Bianco Editore, 1986.
- Ogrin, Dušan: Židovsko pokopališče v Novi Gorici: pomemben spomenik pokopališke kulture. *Srečanja*, 7, 1972, št. 35–36, str. 33–40.
- Podbersič, Renato: Judovski vojaki na soški fronti. *Na fronti*, 4, 2006, str. 40–44.
- Podbersič, Renato: Stanje duha na Goriškem: judovsko pokopališče v Rožni dolini. *Razpotja: revija humanistov Goriške*, 3, 2012, št. 9–10, str. 73–74.
- Podbersič, Renato: *Judovska skupnost na Goriškem 1900–1950*. Koper: Doktorska disertacija. Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2016.
- Vivian, Angelo: Il cimitero israelitico di Nova Gorica. *Gli ebrei a Gorizia e a Trieste tra «Ancien Régime» ed emancipazione. Atti del convegno*. Udine: Del bianco Editore, 1984, str. 91–97.
- Vivian, Angelo: Il cimitero ebraico di Gradisca d'Isonzo. *Egitto e Vicino Oriente*, 9, 1986, str. 151–155.
- Toš, Marjan: *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*. Ljubljana: Doktorsko delo. ISH – Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 2007.

S U M M A R Y

»House of the living« in Rožna Dolina. Jewish cemetery between Gorizia and Nova Gorica

Throughout its existence, the historical province of Gorizia was enriched by influences from different cultures, including the Jewish one. For this reason, Gorizia was sometimes also known as Jerusalem upon Soča (Ital. Gerusalemme sull'Isonzo). Jews were probably present in the city at the time of its establishment, and their first written mention dates

to 1288. The local Jewish community stood out more due its impact on the everyday life in the city than due to their numerical presence. Today, the Jewish community no longer exists in Gorizia. In 1969, the numerically weak local Jewish community united with that of Trieste. The memory of what was once an important part of Gorizian community is kept alive by the Jewish cemetery in Rožna Dolina near Gorizia, the final resting place of over nine hundred Jews, with the oldest tombstone dating to the fourteenth century.

The Jewish cemetery in Rožna Dolina not only stands as a unique monument to the Jewish cultural heritage in Slovenia, but it is the biggest Jewish cemetery in the state and one among the best preserved in Central Europe. Apart from the synagogue in Gorizia (Italy) from the mid-eighteenth century, it is the only remnant of immovable cultural heritage that once belonged to the rounded-out Jewish community in Gorizia, which is now divided between two countries.

Burying the dead has a special place in the Judaism (Talmud). The burial is to take place within one day after death or at least as soon as possible, since according to the Jewish belief, the soul cannot find peace until the deceased's body is buried. Burial is one of the most important rituals in Judaism and also customarily associated with ritual impurity, caused by the contact with the deceased's body. A special Jewish funeral service, which is usually composed of volunteers, cleanses the deceased's body before the funeral and makes all the necessary preparations for the burial.

The sanctity of the burial grounds is, among others, also attested by events that took place during the Battles of the Isonzo. After the fall of Gorizia and the Isonzo Front shifted eastwards, the city had found itself in the front line by the autumn of 1916. Military maps of the time show that the Austro-Hungarian units held their assault positions in the eastern part of the Jewish cemetery and the Italian units in the western part, both sides making every effort to respect the sanctity of the Jewish burial grounds, but nevertheless destroying the Jewish funeral parlour during the exchange of fire. After the First World War, Jews in Gorizia restored the facility and reopened it in 1929. The funeral parlour then remained in use until 1947, when the newly demarcated border between Yugoslavia and Italy cut the cemetery off from the seat of the Jewish community in Gorizia. The Holocaust, however, had an especially disastrous effect on the Jewish population in Gorizia, with the majority of those who persisted in the city during the war, being driven to Nazi camps. Thenceforth, the few Jewish inhabitants of Gorizia bury their deceased in the Jewish cemetery at Gradišče ob Soči (Gradisca d'Isonzo).